

'साहित्य, समाज व संस्कृती : सहसंबंध

प्रा. रजनी पाटील

मराठी विभाग,

नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगांव

महाराष्ट्र, भारत.

प्रा. नामदेव कोळी,

मराठी विभाग,

अॅड. ए. एस. बाहेती महाविद्यालय, जळगांव

महाराष्ट्र, भारत.

जीवन हा साहित्याचा विषय आणि भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे. जीवन व भाषा या दोन्ही गोष्टी समाजाधिष्ठित आहेत. प्रत्येक समाजाजवळ एक संस्कृतीचा ठेवा असतो जो भाषेच्या माध्यमातून साहित्याद्वारे प्रकट होतो. शिवाय 'साहित्य' हे वाचक, श्रोते वा प्रेक्षक यांच्याकरीता निर्माण होते. 'साहित्यिक' हादेखील समाजाचाच एक घटक असतो. साहित्यनिर्मातीने त्याला समाधान, संपत्ती व किर्ती प्राप्त होते, या सर्वच गोष्टीत साहित्याचा समाजाशी असलेला संबंधच दिसून येतो.

प्रास्ताविक :

'साहित्य हे मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब आहे'. "साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे." "संस्कृती ही विविध लोकसमुदायाची सुजीवन पध्दती आहे". अशी विविध मते आपण ऐकतो. साहित्य, समाज आणि संस्कृती हे एकमेकांना परस्पर पूरक घटक आहेत. या साहित्य, समाज व संस्कृतीचा एकमेकांमध्ये सहसंबंध आढळतो. समाज व संस्कृतीचा तर या साहित्यावर प्रचंड प्रभाव आहे. या प्रभावाचा व्यापक विचार करावा लागतो.

साहित्य, समाज आणि संस्कृती :-

कला, समाज आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासाचे 'साहित्य' हे महत्त्वाचे माध्यम आहे तर साहित्य, समाज, आणि संस्कृती यांचे अत्यंत घनिष्ट संबंध असून ते परस्परांना पूरक असतात. "साहित्यनिर्माती हा मानवाच्या सामाजिक जीवनातील सांस्कृतिक उपक्रम आहे, तसाच तो संस्कृतीचा एक घटकही आहे. विवाह संस्थेपासून राज्यसंस्थेपर्यंत सर्व सामाजिक संस्था, या संस्थांच्या लिखित अलिखित नियमातून निर्माण झालेल्या चालीरीती, रूढी परंपरा आणि रिवाज तसेच कला आणि साहित्य हे संस्कृतीचे चार घटक आहेत. या चार घटकांनी मिळून 'संस्कृती' ही लघुसंज्ञा परिचीत झालेली आहे. पुष्कळदा 'संस्कृती' आणि 'समाज' असे म्हणतो तेव्हा आपल्याला 'लोकांचे वर्तन' अभिप्रेत असते. समाज हा ओळखता येण्यासारखा 'लोकसमुदाय' असतो. तो आदिम समाज, भटका विमुक्त समाज, खेड्यातील कृषिजीवनाशी निगडीत

ग्रामीण समाज अथवा आधुनिक समाज असेल पण 'समाज' म्हणजे एकाअर्थी 'परिमित लोकांची संस्था'च असते. आणि संस्कृती म्हणजे विविक्षीत 'लोकसमुदायाच्या अथवा समाजाच्या जीवनाची विवक्षित पध्दती असते. या जीवनपध्दतीत कला आणि साहित्य यांना अविभाज्य आणि अपरिहार्य असे स्थान आहे." (सदा क-हाडे).

साहित्यकृतीची निर्मिती ही लेखकाची व्यक्तीनिष्ठ निर्मिती असली तरी त्याला त्याच्या समाज जीवनातून आणि सांस्कृतीक वातावरणातून साहित्याच्या निर्मितीच्या प्रेरणा व स्रोत मिळत असतात.

साहित्य :

संस्कृत साहित्य मीमांसकांनी काव्याच्या / साहित्याच्या केलेल्या व्याखेवरून असे म्हणता येते की, 'साहित्य', हा शब्द संस्कृत वाङ्मयात 'ललित वाङ्मय' या अर्थाने उपयोगात आणलेला आहे. वाङ्मय, सारस्वत ही साहित्याची पर्यायी संज्ञा आहेत.

साहित्य म्हणजे असे लेखन की ज्यात शब्दार्थाना एक रमणीय अर्थ असतो. भाव, कल्पना, विचार, शैली इत्यादीपासून हे रमणीयत्व, लालित्य आलेले असते. त्यामुळे हे लेखन लक्षणीय बनते. वाचकांना त्याच्या आस्वादातून एक प्रकारचा आनंदप्रत्यय येत असतो. काव्य, कथा, कांदबरी, नाटक यांचा समावेश साहित्यातच असतो. साहित्य ही एका व्यक्तीमत्त्वाची नवनिर्मिती असते. लेखक कवी, आपली अनुभूती, आपले अनुभवविश्व साहित्यातून व्यक्त करत असतो, 'साहित्य' ही एक शक्ती आहे, मनासंबंधीच्या अनुभवातून एक मन तिची निर्मिती करते आणि अनेक मने तिचा आस्वाद घेतात. साहित्य शब्दांमधून साकार होते. शब्द अनुभव प्रकट करतात. अनुभव अनेक मूल्यदर्शी भावघटकांनी संघटित होतो. यावरून लक्षात येते की, साहित्यकृतीमधील अनुभूती लेखकाने समाज परिसरातून घेतलेली असते. त्यामुळे लेखकाची 'अनुभवसृष्टी' म्हणून जी संकल्पना मान्य केली जाते तिच्यावर समाज आणि संस्कृती यांचा प्रभाव दिसून येतो.

समाज :-

एका समाज उद्दिष्टांसाठी एका विशिष्ट भूभागावर राहणाऱ्या व्यक्तींचा समुदाय म्हणजे 'समाज' होय. निव्वळ लोक एकत्रित आले म्हणजे समाज बनत नाही. समाज बनण्यासाठी त्या लोकांमध्ये संबंधाची व्यवस्था असली पाहिजे. समाज एका विशिष्ट भूभागावर वसलेला असतो, समाज स्थायी असतो, त्यात

निरंतरता असते. समाजातील सदस्यांमध्ये आपलेपणाची भावना असते. समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपध्दती असते. पुराणात समाजाचा उल्लेख 'समाज म्हणजे उत्सव' असा आढळतो.

प्रत्येक समाजाची धारणा, त्यामागील रचनातत्त्वे वेगवेगळी असतात. धर्मसंकल्पना, रूढी, तत्त्वप्रणाली, आचार, विचार, दृष्टिकोन, संकेत, शिष्टाचार नीतीकल्पना इ. विशेष स्वतंत्र वा वेगळे असतात. त्या सर्वांवरच त्या-त्या समाजाची संस्कृती निश्चित होत असते. यावरून साहित्य हे जसे मानव्यसापेक्ष आहे तसाच मानव हा समाजसापेक्ष आहे आणि समाज हा संस्कृतीसापेक्ष आहे हे जर आपण मान्य करणार असू तर साहित्य आणि समाज यांच्यातील मूलभूत संबंध कोणालाच नाकारता येणार नाही.

संस्कृती :-

केवळ मानव हाच 'संस्कृती' असणारा भूतलावरील एकमेव प्राणी आहे. संस्कृती ही मानवाने स्वतः निर्माण केलेली आहे. 'संस्कृती' हा शब्द 'कल्चर' या शब्दाच्या प्रतिशब्द म्हणून रूढ झाला आहे. 'संस्कार' आणि 'संस्कृती' हे दोन्ही सम + कृ या एकाच धातुपासून बनले आहे. त्यांचा अर्थही व्याकरणीकदृष्ट्या एकच आहे. पण संस्कार हा शब्द धार्मिक क्षेत्रापुरताच मर्यादीत राहिला. धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य जीवनाच्या उन्नत अवस्थेसाठी 'संस्कृती' हा शब्द वापरला जातो. "मनुष्य समाजाची डोळ्यांना दिसणारी भौतिक वस्तुरूप निर्मिती व डोळ्यांना न दिसणारी पण विचारांना आकलन होणारी मनोमय सृष्टी म्हणजे संस्कृती होय" डॉ. इरावती कर्वे यांच्या संस्कृतीच्या व्याख्येवरून 'संस्कृती' ची संकल्पना पूर्ण स्पष्ट होते.

साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचा सहसंबंध :-

जीवन हा साहित्याचा विषय आणि भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे. जीवन व भाषा या दोन्ही गोष्टी समाजधिष्ठित आहेत, तर प्रत्येक समाजाजवळ एक संस्कृतीचा ठेवा असतो. शिवाय 'साहित्य' हे वाचक, श्रोते वा प्रेक्षक यांच्याकरीता निर्माण होते आणि 'साहित्यिक' हा समाजाचा एक घटक असून साहित्यनिर्मातीने त्याला समाधान, संपत्ती व किर्ती प्राप्त होते, या सर्वच गोष्टीत साहित्याचा समाजाशी असलेला संबंधच दिसून येतो. साहित्याचे समाजावर व समाजाचे साहित्यावर बरे-वाईट परिणाम होत असतात. त्याचे एक कारण असे देता येते की, लेखक, वाचक, आणि भाषा हे साहित्यकृतीच्या संदर्भात लक्षात घ्यायला हवेत. हे तिन्ही घटक 'सामाजिक' म्हणून एकच कारण असे देता येते की, लेखक, वाचक, आणि भाषा हे साहित्यकृतीच्या संदर्भात लक्षात घ्यायला हवेत असे तिन्ही घटक 'सामाजिक' म्हणून अशा

एक वस्तुचेच भाग असतात. त्यामुळेच साहित्याला एक सामाजिक परिणाम प्राप्त होत असते. त्यामुळेच तेथे कलात्मकतेबरोबरच सामाजिकतेचा विचारही महत्वाचा ठरतो.

"लेखक ही निर्मितीक्षम कलावंत असला तरी, तो नेहमीच एका विशिष्ट समाजाचा घटक असतो. व्यक्ती आणि समाज यांच्या संबंधाबाबतचे सर्व प्रश्न त्याच्याही बाबतीत उपस्थित होत असतात. त्याच्या कृती - उक्तीला नेहमीच एक सामाजिक परिणाम असते. व्यक्तीचे एकलेपण आणि सामाजिकता यातही एक गुढ संबंध असतो. त्यातील प्रश्नांची सोडवणूक साध्या, सरळ नियमांनी करता येत नाही हे खरे असले तरी त्या दोहोंत असलेला संबंध अमान्य करता येत नाही".

'साहित्य' आणि 'संस्कृती' यांचा निकटचा संबंध आहे. साहित्य हा संस्कृतीचाच एक भाग आहे. संस्कृती म्हणजे विशिष्ट काळातील समाजातील जगण्याची विशिष्ट रीती, पध्दती, धाटणी होय.

संस्कृतीत सामावलेल्या कोणत्याही गोष्टीचे ज्ञान उपजत नसते. संस्कृतीचा वारसा पूर्वजांकडून मिळतो. परंतु प्रत्येक पिढी तेवढ्यावरच समाधान मानीत नाही. परिस्थितीशी समायोजन करताना व चिकित्सक बुद्धीने निर्माण केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना प्रत्येक पिढीला नवीन अनुभव येतो. नवनवीन संस्कृतीची निर्मिती होते. मूळ संस्कृतीत भर पडते. या प्रक्रियेमुळेच मानवी संस्कृतीचा सतत विस्तार होत आला आहे.

समाज विकसनशील आणि विस्तारशील आहे. संस्कृती हे या समाजाचे एक वैशिष्ट्य आहे. संस्कृतीसुद्धा विकसनशील आणि विस्तारशील असते. मानवी समाजाच्या सांस्कृतीक जीवनातील स्थिती गतीचा आलेख, निर्देश साहित्य कलांमधून प्रत्ययाला येऊ शकतो. मानवी समाजात संस्कृतीचे महत्त्व आहे. संस्कृती जोपासावी लागते. जोपासतानाच तिचे संवर्धन होते. साहित्य हे संस्कृतीची जोपासना करण्यांच, संस्कृतीचं रक्षण करण्यांच आणि संवर्धन करण्यांच कार्य करीत असते. समाज वास्तवाला साहित्यात अनन्यसाधारण महत्त्व असते. लेखक त्याने अनुभवलेले सामाजिक वास्तव आपल्या साहित्यकृतीतून मांडतो. त्यातून त्याच्या साहित्याला संदर्भ प्राप्त होत असतात. या संदर्भाच्या अभ्यासात साहित्य मार्गदर्शक ठरते. वरील संदर्भ लक्षात घेता लेखकाच्या सामाजिक जाणिवेचा, सामाजिक वास्तवाचा, समाज जीवनाचा, समाज परिवर्तनाचा, सामाजिक मूल्यांचा , समाजातील वृत्ती-प्रवृत्तींचा, समाज आणि साहित्य यांच्या

नात्यांचा आणि त्यातून समाज मूल्यांचा आविष्कार करावा अशी अपेक्षा लेखकाकडून केली जाते. सामाजिक बांधिलकीत लेखक हा व्यक्ती म्हणून समाजाचा घटक असतो. हा विचार लक्षात घेतलेला आहे.

लेखकाच्या साहित्य निर्मितीत त्याचे सारे व्यक्तीमत्व सामावलेले असल्याने साहित्याचा विचार करताना, त्याच्या व्यक्तीमत्वाचा विचार तितकाच महत्वाचा असतो. "सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरण" हा सामाजिक घटक, वाङ्मयनिर्मिती आणि अभिरूची, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणातच घडत असते. लेखक आणि वाचक हे समाजाचेच घटक असतात. ते ज्या समाजाच्या पर्यावरणात वावरतात त्या पर्यावरणाचा त्यांच्यावर चांगला - वाईट परिणाम होणे स्वाभाविक असते. शिवाय प्रत्येक समाजाची आपली म्हणून एक संस्कृती असते. या संस्कृतीची जडण - घडण परंपरेने झालेली असते. समाजाच्या आचार-विचार, रूढी प्रथा यातून संस्कृतीला पैलू प्राप्त होत असतात. लेखक आणि वाचक याच सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात वाढलेला असतो. त्यामुळे या समाजाच्या जीवनपध्दतीचे चित्रण त्याच्या साहित्यकृतीतून येणे जसे स्वाभाविक असते, तसेच ते वाचकालाही आपले वाटणे स्वाभाविक ठरते. काळ बदलला की सामाजिक आणि संस्कृतीत स्थिती बदलते. आणि बदलत्या स्थितीचा परीणाम साहित्यावरही झालेला दिसून येतो. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर दलित साहित्य, स्त्री साहित्य, इत्यादी साहित्य प्रकारात झालेला बदल हे काळाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलाचे उदाहरण आहे.

यावरून सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिती बदलली म्हणजे साहित्यातूनही बदल घडून येतात, असे सिध्द होते.

निष्कर्ष:-

समाज, संस्कृती आणि वाङ्मय यांच्यातील संबंध अतूट असल्याने त्यांचा परस्परांवर प्रभाव पडत असतो. समाजात परिवर्तन घडू लागले की, वाङ्मयातही त्याचे पडसाद स्वाभाविकपणे उमटतात आणि त्यातही परिवर्तन घडून येते. याच दृष्टीने आपल्याला असे म्हणता येते की, सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळी आणि वाङ्मय यांचा परस्परांवर प्रभाव पडत असतो.

मराठी साहित्य बाराव्या शतकापासून निर्माण झालेले असले आणि आपल्या साहित्याच्या या परंपरेचा आजच्या साहित्याशी व साहित्यविषयक वातावरणाशी संबंध असला तरी मराठी साहित्याच्या

संदर्भात प्राचीन, अर्वाचीन हा भेद फार महत्वाचा आहे. या अर्वाचीन कालखंडात मराठी समाजाचा पाश्चात्य संस्कृतीशी जो संबंध आला त्या संबंधाचेच आपल्या आजच्या साहित्य संस्कृतीशी अधिक प्रभावी नाते असलेले आढळते.

वरील सर्व विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की, 'साहित्य' हे समाज आणि संस्कृतीच्या प्रभावातून निर्माण होणारी एक कला आहे. साहित्याचा अनुबंध राष्ट्र, जात, धर्म, वंश, प्रदेश इत्यादी दृष्टीने तपासला असता त्यातून समाजाचे व संस्कृतीचे प्रतिबिंब अनुभवता येते. साहित्याची भाषा ही दलित, ग्रामीण, अभिजात, आदिवासी इ. दृष्टीने आधुनिक काळात बोलीरूप झालेली दिसते. त्यामुळे या सर्व साहित्यातून त्या-त्या बोलीच्या परंपरा, लोकतत्त्व आणि त्या-त्या समाज संस्कृतीचा आलेख स्पष्ट होतो.

संदर्भ सूची :-

- १) कऱ्हाडे सदा - 'साहित्य आणि समाज'
- २) कुळकर्णी अरविंद वामन - साहित्य विचार
- ३) जोशी माधवशास्त्री - भारतीय संस्कृती कोष खंड-९
- ४) कर्वे इरावती - मराठी लोकांची संस्कृती
- ५) राजाध्यक्ष विजया - मराठी वाङ्मय कोष खंड-४
- ६) सहस्त्रबुध्दे अविनाश - साहित्य आणि समाज